
«ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» (1911-1914 թթ.)

ԽԱՌԱՏՅԱՆ Ա. Ա.

«Հայ գրականությունը» Զմյուռնիայում լույս տեսած երկրորդ գրական պարբերականն է՝ «Արփի Արարատյանից» (1853-1855) հետո: Ամսագիրը խմբագրում էր Զարեհ Գազազյանը, որն արևմտահայ ընթերցողին հայտնի էր նաև նույն ժամանակների արևմտահայ մամուլում¹ և Զմյուռնիայի «Դաշինք» օրաթերթում տպագրած իր գրական և հրապարակախոսական գործերով:

Ամսագիրն հիմնականում ընդգրկում էր բովանդակային երեք ուղղություններ՝ ժամանակի հայ և եվրոպական գրողների երկեր, դրանք իմաստավորող գրաքննադատական հոդվածներ ու գրախոսականներ, ինչպես նաև գրական գեղագիտական բնույթի ինքնուրույն և թարգմանական ուսումնասիրություններ: Պարբերականին աշխատակցում էին արևմտահայ գրական ու հրապարակախոսական լավագույն ուժերը՝ Մ. Նուպարյանը, Օ. Չիֆթե-Սարաֆը, Ռ. Սևակը, Արտ. Հարությունյանը, Զ. Եսայանը, Մ. Պարթևյանը, Հ. Մառքը, Հ. Նազարյանցը և ուրիշներ:

Ամսագրի գրաքննադատական նյութերը հազեցած են գրականության ազգային նկարագրի, այն բացահայտելու և ազգի կացության հետ փոխհարաբերվելու, քաղաքակրթության հախուռն ընթացքի մեջ հայ հանրության արժեքների պահպանության խորին մտահոգությամբ: Երիտթուրքական՝ հույսեր չներշնչող կառավարումը, 1909 թ. Ադանայի կոտորածը և հայ հանրության հեղհեղուկ վիճակն ու դրանից ծնվող դրաման ամսագրի հեղինակներին մղում է գրականության քաղաքացիական նշանակության նորովի գնահատմանը: 1900-ականի համիդյան բռնապետության բեռը թոթափած օսմանյան իրականությունը գրական այս սերնդի առջև պարզվում էր անկանխատեսելի բռնություններով հղի հեռանկարներով ու պոռթկումներով, և այստեղից՝ ամսագրի հեղինակների ներքին խոր տազնապը հայ անհատի ու հավաքականության մոտալուտ ապագայի, իրականությանը համարժեք հոգևոր որակներով դիմակայելու խնդիրը:

Ամսագրի հեղինակներին միավորում է գրականության ազգային հոգևոր նշանակության կարևորումը, ավելին, այն ազգի կեցության ձև համարելու գիտակցությունը, որն ընդունվում է իբրև գոյատևման պայման: «Գրականութիւնը ազգի մը գոյութեան հուրն արծարծող մեծագոյն ազդակ է անկասկած: Ազգ մը իր գիրքերէն ու գիրքերուն մէջ կապրի: Վերցուցէք ասոնք, ամբողջ ազգային շէնքն է, որ կը խորտակուի ահագնաշառաչ ու անյարիր փլուզումով մը», - գրում է Մ. Պարթևյանը (1911, թիվ 1, էջ 2):

¹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Գենսագրական բառարան, հ. 1, Ե., 1973, էջ 213:

Ամսագրում, սակայն, գրականության ազգային նշանակությունը միատեսակ չի գնահատվում, և այստեղ է, որ իրար են հակադրվում ռեալիստական ու արդիական՝ դեկադենտական ըմբռնումները նրա էջերում: Առաջին ուղղության մոտեցումն էր արտահայտում Արտ. Հարությունյանը, երբ գրականությունը համարում էր իմացական գործունեության բարձրագույն դրսևորում, որ հնարավորություն էր տալիս ազգին՝ հարատևել օսմանյան հեղձուցիչ և այլասերված միջավայրում (1911, թիվ 3, էջ 26): Այսպիսի մոտեցումը ենթադրում է իրականությունը վերարտադրելու, այլև դրա վրա ներգործելու ռեալիստական սկզբունքը, միաժամանակ, կարևորելով գրականության բնութագիրը պայմանավորող ազգային կյանքը: Արևմտահայ գրականության համար նա այդպիսի գործոն է համարում Օսմանյան Թուրքիայի ոչ բարենպաստ քաղաքական նկարագիրը, որն իր կնիքն է դնում ժամանակակից գրականության ընթացքի վրա (1912, թիվ 8, էջ 23-26): Գրեթե նույն մոտեցումն է ուրվագծվում Ս. Պարթևյանի «Հայ գրականություն» հոդվածում (1911, թիվ 1, էջ 3): Զգացվում է նրա խորին հիասթափությունը երիտթուրքական կառավարումից, որ հասցրեց Ադանայի սպանդին, և որի հետևանքների հաղթահարումը նա ակնկալում է նաև գրականության «ապրեցնող» բարոյական արժեքներից: Քաղաքական տվյալ պայմաններում գրականության գործառույթի հնարավորությունների խնդիրը քննարկվում է նաև Զ. Գազազյանի «Յեղային բարգավաճում» հոդվածում (1911, թիվ 1, էջ 21-23): Նա գրականության զարգացման քաղաքական, տնտեսական ու բարոյական առավել բարենպաստ պայմաններ է տեսնում արևելահայ հատվածում («Բարոյական սկզբունք և մտաւորական ոյժ», 1913, թիվ 12, էջ 1-3): Շոշափելով հասարակության և գրականության փոխհարաբերության խնդիրը՝ Զ. Գազազյանը առաջադրում է վերջինիս հասարակական նշանակալիության գաղափարը: Այս տեսակետից է նա առանձնացնում արևելա-հայ գրականության բարոյական ու մտավոր սկզբունքայնությունը՝ այդպիսիք համարելով «շինիչ հոսանք»: Զ. Գազազյանը, սակայն, ծայրահեղության է հասցնում արևմտահայ գրականության հանդեպ իր քննադատական կեցվածքը՝ պնդելով, որ «չունի տակալին ունեւորութիւն, եւ հետեւաբար, բարոյական ոչ սկզբունք, եւ ոչ ալ մտաւորական ոյժ» (1913, թիվ 12, էջ 2): Ժամանակի արևմտահայ գրականության նկատմամբ այսպիսի նիհիլիստական վերաբերմունքը միայն Զ. Գազազյանի մոտեցման արդյունքը չէր: Ենովք Արմենը նա, դեռևս 1909 թ. նույն տեսակետն էր պաշտպանում, ինչպես նկատում է Լ. Մնացականյանը²: Հավանաբար, պատճառը պետք է որոնել արևմտահայ գրական շուկան ողողած արևմտյան գրական ուղղությունների հախուռն ազդեցության մեջ, որոնց լիովին տուրք էին տալիս ոչ այնքան տաղանդավոր ստեղծագործողները: Հախուռն նմանակությունը ենթադրում էր, իր հերթին, հախուռն քննադատություն և դրանց համապատասխան ընդհանրացումներ, որոնց մեջ, սակայն, լուծվում կամ

² Մնացականյան Լ., Քսաներորդ դարասկզբի արևմտահայ գրական քննադատությունը, Ե., 1990, էջ 14-15:

անտեսվում էին նաև ճշմարիտ գրական արժեքները: Ուշագրավ է նաև, որ «Հայ գրականության» խմբագիրը ֆրանսիական գրողների երկերում, ինչպես և ռուս հեղինակների գործերում ամենաարժեքավորն է համարում այն բարոյական սկզբունքներն ու մտավոր ուժը, որոնք «կը բարեփոխեն իրենց ընկերական կեանքը, կը զօրացնեն անոր հիմերը» (ն.տ.): Գրականության համամարդկային արժեքների մեջ նա հատկապես բարձր է գնահատում մարդասիրությունը և այլասիրական որակները: Զ. Գազազյանը այս չափանիշներով է բնութագրում ֆրանսիացի նշանավոր բանաստեղծ Պ. Քիյարին, այն, որ այս նրբամիտ արվեստագետը «եղած է տառապեալ բովանդակ հայության գութի անբաժան հրեշտակը», և որ «Pro Armenia»-յի մարդասեր հեղինակը «հայ եղած է և տառապած է հայէ մ'աւելի» (1912, թիվ 9, էջ 3):

«Հայ գրականության» գրաքննադատների լուրջ մտահոգություններից մեկը գրական բարքերի վերանորոգման խնդիրն էր, հայ գրականությունը իր բարոյական բարձր չափանիշներին հասցնելը: Զմյուռնիայի «Դաշինք» թերթում Զ. Գազազյանը գրում էր, հանրագումարի բերելով իր ամսագրի երեքուկես տարվա գործունեությունը, որ վերջինիս նպատակն էր «գրական եւ գեղարուեստական որոշ հոսանք մը ստեղծել՝ մտաւորական ընդհանուր գործունեութիւն եւ կենդանութիւն մը ապահովելու համար»³, և որ գրականությունը հարկ է ազատել քաղաքական անհարկի ազդեցություններից: Կարծեք, կանխելով այս միտքը, ամսագրի հեղինակներից Զ. Կարապոն դրանից դեռևս երկու տարի առաջ գրում էր, որ գրական ամլությունը և ճաշակի ընդարմացումը գրականությունն ամփոփել են «ամենավտանգալոր եւ մտահոգիչ շրջանի մէջ» (1912, թիվ 9, էջ 45): Այստեղ դրսևորված է նույն այն տեսակետը, որին անդրադարձանք քիչ առաջ: Կարելի է կարծել, որ խոսքը վերաբերում էր արևմտյան սիմվոլիզմի ազդեցությանը, որ բավական տարբեր դրսևորումներ ունեցավ, ինչպես տեսանք, արևմտահայ դարասկզբի գրականության մեջ: «Հայ գրականությունը» այս շրջանի բնութագիրը տալիս էր ոչ միայն սոսկ գրաքննադատության չափանիշներով, այլև արևմտյան նորօրյա գրական արժեքների գրականագիտական գնահատումներով: Վերջին մոտեցումը առավել քան ակնհայտ է Հ. Քյուֆեճյանի հոդվածներում, որոնք վերաբերում են և՛ արևմտահայ, և՛ արևելահայ գրականությանը և նրա դեմքերին: Ելնելով «մաքուր արվեստի» գեղագիտական ընկալումներից՝ այս հեղինակը պնդում է, որ գրական նորագույն սերունդը «կը հաւակնի ամէն հարաբերականութենէ, ամէն կապերէ ազատել արուեստի հասկացողութիւնը: Ընդհանուր մշուշի մը մէջ հոգիները կը փնտռեն բարձունքները փայլակող գերագոյն լոյսը» (1912, թիվ 5, էջ 11):

Քյուֆեճյանը հակասական կարծիք ունի արևելահայ բանաստեղծության մասին, որը բխում է գրականության և իրականության փոխհարաբերության հանդեպ զուտ արվեստը արվեստի համար նրա ելակետից: Նա պնդում է, որ արվեստը, պոեզիան հուզականի սահմաններից այն կողմ չպետք է անցնեն:

³ Դաշինք, 1914, 20 փետ.:

Արվեստը պետք է հեռու մնա հասարակական ճշմարտություններից, դրանք, ինչպես և քաղաքականությունը, արժեզրկում են գեղեցիկը, և ներխուժելով այս վերջինի մեջ, այն իջեցնում են միջակության աստիճանի: Հանճարը, պնդում էր Քյուֆեճյանը, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հասարակականորեն ընդունված տեսակետներից ու սկզբունքներից շեղվող ինքնատիպություն, մինչդեռ հասարակական ճշմարտությունները կաշկանդում և միօրինակ են դարձնում արվեստը, զրկում այն ինքնատիպությունից: Դժվար չէ նկատել, որ Քյուֆեճյանը հետևում է գրականության մեջ իրականության զգայական և անհատական ընկալման տեսակետին, որ ձևակերպել էին սիմվոլիստները տասնամյակներ առաջ⁴: Արևելահայ պոեզիան գնահատելիս Քյուֆեճյանը նոր խոսք չի ասում, նա վերահաստատում է դեռևս 1880-ական թթ. արևմտահայ գրաքննադատության մեջ տարածում գտած այն տեսակետը, որ արևելահայ գրողները առաջնությունը տալիս են գրականության սոցիալական բովանդակությանը՝ դրան ստորադասելով ձևը, արվեստը: Նորությունն այստեղ, թերևս, այն է, որ Քյուֆեճյանը արևելահայ գրականության սոցիալական ուղղվածությունը կամ ուսիլիտարիզմը հիմնավորում է ազգային գիտակցության զարթոնքը խթանելու նպատակադրմամբ: Մյուս կողմից, այս քննադատը կարծում է, որ նման նպատակադրումը չի կարող դրսևորվել այլ կերպ, քան «Գարոյախօսի ծանր ծիրանիով», որը հենց ինքը՝ ձևի անկատարությունն է: Այս մեկնակետից է գնահատում Քյուֆեճյանը Ավ. Բասահյանի պոեզիան, միաժամանակ, արժանին հատուցելով նրա՝ ժողովրդական երգի ուրբին, մեղեդայնությանն ու մաքուր զգացումներին, և մյուս կողմից, դիտողություններ անելով Բասահյանի արվեստի, բանաստեղծական տեխնիկայի, կառուցվածքային և այլ կողմերի (տաղաչափություն, հանգեր և այլն) մասին (1912, թիվ 11, էջ 32-33): Քյուֆեճյանը, որքան էլ բարձր գնահատի Բասահյանի պոեզիայի «ժողովրդական թրթռումները, վառ անուշությունը», այնուամենայնիվ, մնում է իր գեղագիտական ընկալումների պատանդը, երբ դասական կամ սալոնական նրբագեղություն է ակնկալում բանաստեղծի այդ նույն ժողովրդական ոճից: Նույն ոգով և միակողմանիությամբ նա գնահատում է «Գարուն» արվանախի (Մոսկվա, 1912) մյուս հեղինակներին և գրաքննադատներին՝ հատկապես մերժելով վերջիններիս մոտեցումները պոեզիայի՝ իրականության անհրաժեշտ անդրադարձի վերաբերյալ:

Ձևի դեկադենտական պաշտամունքը, միաժամանակ, ենթադրում է բովանդակության վերացականություն, որչափով, դրա համեմատ, գրականությունը գերծ պետք է լինի հասարակական որոշակի գաղափարներից: Քյուֆեճյանը, ինչպես և ամսագրի այլ հեղինակներ, ակնհայտորեն տուրք էր տալիս «արվեստի բացարձակացման տեսությանը», որ ի հայտ էր գալիս ժամանակի հայ սիմվոլիստների գեղագիտական ընկալումներում: Բայց Քյուֆեճյանը գրականությունը չի զրկում

⁴ Տե՛ս Обломиевский Д. Французский символизм, М., 1973, с. 108.

⁵ Սարինյան Ս., Հայոց գրականության երկու դարը, գիրք առաջին, Ե., 1988, էջ 223:

գաղափարայնությունից, հատկապես արձակի համար այն փոխարինում է «ազգային ոգի» հասկացությամբ և այս տեսակետից արժանին է հատուցում Ավ. Ահարոնյանին՝ նրա «Ազատության ճանապարհին» նոր գրքի կապակցությամբ: Նրա կարծիքով, Ահարոնյանի հերոսները կոնկրետ տիպարներ չեն, այլ՝ բանաստեղծական աշխարհի ծնունդ, նրանք ազատ են միջավայրի, ժամանակի ու նույնիսկ ցեղի անմիջական ազդեցություններից (1912, թիվ 12, էջ 59): Ահարոնյանի և սիմվոլիստների միջև ուշագրավ համեմատությունների դեպքում ևս Քյուֆեճյանը թույլ է տալիս այլ հակասություններ, որոնք դիտարկելիս, այնուամենայնիվ, բավական զգալի է նրա մտայնության մեջ գրականության և «ցեղի հոգեբանության» փոխադարձ կապերի հաստատումը:

Քյուֆեճյանը գեղագիտական նույն չափանիշներով է մոտենում Դ. Վարուժանի պոեզիային՝ դարձյալ քամահրելով դրանում առկա գաղափարական «ուռուցիկ ոլորտները»՝ հասարակություն բարելավելու երազները («Մեքենաները», «Մայիս 1»): Վարուժանի բանաստեղծական պատկերները, դժգոհում է քննադատը, «այդ ուռուցիկության մեջ կը կոտրուին, կը փոքրանան» (1913, թիվ 4, էջ 16-17), տեղի տալով ռազմերգի թափին ու աղաղակին: Անտարակույս, քննադատին դուր չեն եկել Վարուժանի այդ բանաստեղծություններում առկա սոցիալական տրամադրությունները: Միաժամանակ, Քյուֆեճյանը Վարուժանի «Ցեղին սիրտը» և «Հեթանոս երգերը» համարում է հայ պոեզիայի զարգացման նոր որակներ, որ ներառում են ազգի բանաստեղծության նախընթաց շրջանների հարստությունը. «Ան դասական է, բոմանթիկ է, իրապաշտ է», - գրում է նա (1914, թիվ 5, էջ 31):

Դ. Վարուժանի ստեղծագործությանը նվիրված Քյուֆեճյանի հոդվածաշարը արժեքավոր է հատկապես նրանով, որ ոչ միայն ճշմարտացիորեն և ճաշակով է գնահատում նրա պոեզիայի պատկերավորման համակարգը, այլև առաջադրում է առհասարակ արևմտահայ գրականության փուլերի հաջորդայնության հիմնահարցը: Քյուֆեճյանը, եթե մի կողմ թողնենք նրա որոշ ծայրահեղությունները, անգամ նիհիլիստական սրացումները XIX դ. արևմտահայ գրականության բնութագրում, համոզիչ կապեր է հայտնաբերում բանաստեղծության ընթացքի մեջ՝ Դուրյանից մինչև Մեծարենց («Մեծարենց Դուրեանը կը կապէ Վարուժանին»): Այս հեղինակը հետաքրքիր բնութագրեր է տալիս նաև Ա. Չոպանյանի, Միամանթոյի, Արտ. Հարությունյանի, Ադ. Փանոսյանի և այլոց չափածոյին, ընդամենը, բանավիճելով «Շանթի» գրաքննադատների հետ՝ հետևելով բանավեճի կուլտուրային և իր քննարկած խնդիրների մեջ հանդես բերելով կարգուկանոն և սկզբունքայնություն:

Վարուժանի ստեղծագործության հիմնավոր գնահատականին նպաստեց նաև ամսագրում հաճախակի հանդես եկող Զ. Գազազյանը: Իր «Գրական վերլուծումներում» բանավիճելով «Շանթի» գրաքննադատի հետ՝ նա հատկապես կարևորում էր Վարուժանի ինքնատիպությունը, ուժի, գեղեցկության և կենսասիրության խորունկ զգացումների նրա արվեստը: Զ. Գազազյանը բանավիճում է նաև Շիրվանզադեի հետ, որը միագծորեն էր

ընկալել Վարուժանին՝ մնալով XIX դ. նեղգործնական ռեալիզմի ձևակերպումների ավանդական սահմաններում և մեծ բանաստեղծին որակել «մի ումն պոռնկագիր» դարձվածով (1913, թիվ 2, էջ 31):

«Հայ գրականության» գրաքննադատների հիմնական թեմաներից է XIX դ. 2-րդ կեսի ազգային գրականության արժեքավորումը: Այս կարգի հոդվածներում ավելի կամ պակաս չափով փորձեր են արվում բնութագրելու Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Հ. Պարոնյանի, Ե. Տեմիրճիպաշյանի և այլոց ստեղծագործությունները, որոշելու նրանց տեղն ու նշանակությունը գրականության մեջ: Հակառակ դեկադենտ գրաքննադատների, ամսագրի հեղինակներից Հրանդը (Մ. Կյուրճյան) բարձր է գնահատում գրականության մեջ քաղաքացիական ուղղվածությունը՝ հանձնելով Մ. Նալբանդյանի և «Հյուսիսսփայլի» առաջավոր հեղինակների: Գրականության համազգային արժեքն այստեղ գնահատվում է հենց գաղափարայնության, ազգային ազատագրական ձգտումների տեսանկյունից, և այս մոտեցմամբ էլ Հրանդը լուսաբանում է Մ. Նալբանդյանի գաղափարական պայքարը ազգային հետադիմության դեմ:

Գրականության ազգային կենսունակության սկզբունքն է առաջադրում Ասորուշանը, երբ բնութագրում է Ե. Տեմիրճիպաշյանի ստեղծագործությունը: Նա վերհանում է Տեմիրճիպաշյանի պոեզիայի հղկված ձևերն ու արվեստը, սակայն հակասություն է նկատում նրա գերակշռող «հոգեբանական վիճակի» և երևակայության միջև: Այս հակասականությունը հասցնում է նրան, որ գրողի ստեղծած կամ ենթադրած «գեղեցիկը անհաւասարակշիռ շարժումով մը կը խորտակի», - գրում է Ասորուշանը:

Հ. Պարոնյանի երգիծանքի ճշմարիտ գնահատականն է տրված Ռ. Սամկյանի մի հոդվածում: Ուշագրավ են Հ. Պարոնյանի և Հ. Ալփիարի (Քրիզանթեմ) համադրումը, մեծ դասականի և ժամանակակից ուրվագծային, բայց և տպավորիչ ծաղրի միջև անցկացված գուգահեռները: Պարոնյանը, գրում է Սամկյանը, «երգիծական թիբեր ստեղծած է, իր ժամանակին նշանաւոր դէմքերը հարուածած է՝ անոնց հոգին մերկացնելով ու մտքի կարողութեան վրայ ծիծաղելով, մինչդէռ Ալփիար ... հետեւած է ... պաճուճագարդ ու խաբուսիկ գրականութեան, որ սիկատէթի մը լայն ծուխին պէս կը ցնդի: Բայց այս ծուխը մինչեւ որ անհետանայ, մեր աչքին առջեւ կը պարզէ ցնորական, ծաղրական եւ այլանդակ մարդապատկերներուն ուրուագիծը» (1913, թիվ 4, էջ 25):

Հայ գրականության «ցեղային ոգին» ամրապնդելու որոնումները ամսագրում դրսևորվել են նաև «գավառական գրականության» կենսունակ շիթերը պահպանելու և զորացնելու մտահոգությամբ, որ սկիզբ էր առել դեռևս Ա. Արփիարյանի, նրա «Մասիս» շաբաթաթերթի (1880-ական թթ. վերջեր) ժամանակներից և առավել իմաստավորվել «Հայրենիքում» (1990-ական թթ.), XX դարասկզբի գրական «Մասիսում» և այլ պարբերականներում: Գրականության՝ դեպի գավառ դիմաշրջվելու տասնամյակներ ի վեր

հասունացած խնդիրը ոչ այլ ինչ էր, քայքայ էր «վաղվան գրականության»⁶, գրականության ժողովրդայնացման պահանջ: Արևմտահայաստանի հայ մարդուն գրականություն բերելը բխում էր անհատի և ազգի ինքնաճանաչության հիմնահարցից, որն արձակի դրամատիկ հարցադրումներից հետո շատ ավելի սուր և ողբերգական շեշտեր էր ստանալու XIX դ. վերջի և XX դ. սկզբի պոեզիայի մեջ՝ կրկնելով համիդյան, այնուհետև երիտուրքական ջարդարարական իրողություններից:

«Հայ գրականությունը» գավառական կյանքին անդրադարձել է Ռ. Զարդարյանի, Թղկատինցու, Չիֆթե-Սարաֆի և այլոց արձակ գործերով, ինչը արժեքավորում էր Լ. Էսաճանյանը՝ Ե. Սրմաքեշխանյանի (Երուխան) հետ բանավիճելիս: Նա կանգ է առնում գավառական գրական դեմքերի ինքնատիպության վրա՝ հետամտելով, անշուշտ, այդ ուղղության բազմազանությունը: Զարդարյանի գավառական հերոսները «գաւառին ծոցէն կուգան Թղկատինցիին նման, միայն թէ անոնք կը պարունակէն գրական ան-ակնկալներ՝ արդիւնք արդի համաշխարհային հոսանքին և Թղկատինցի ատոր փոխարէն կըսէցնէ իր *espiriti*-ին», - գրում է Լ. Էսաճանյանը (1913, թիվ 12, էջ 21):

Չիֆթե-Սարաֆի՝ ամսագրում տպագրած գործերը ունեն միևնույն՝ «Գյուղական տեսարաններ» ընդհանուր խորագիրը: Այս հեղինակը հատկապես ծանրանում է գյուղական միջավայրի, բնության գեղեցկությունների նկարագրության վրա, նրա գործերը ավելի շուտ մոտենում են գեղարվեստական ակնարկի ժանրին, և սա ոչ թե ինքնանպատակ է, այլ հետամտում է բացահայտել հենց բնական միջավայրում ապրող և նրա մասնիկը կազմող մարդուն (թեև բնապատկերների հերթագայության մեջ գլխավորապես դրսևորվում են հեղինակային ապրումները՝ «Փոթորիկը», «Ծովափը», «Դյուխական լճակը» և այլն) (1911, թիվ 1, էջ 19, թիվ 2, էջ 20-22, թիվ 3, էջ 44-47): Չիֆթե-Սարաֆը գյուղական պատկերներն ամբողջացնում է մարդկանց և բնության նույնականությունը ցուցադրող նուրբ անցումներով՝ իր տեսարաններից մեկում նկարագրելով «հեռաւոր ու անշուք այն գիւղը, ուր ձկնորսներ, էսնաֆներ եւ իրենց եղովը տապկուող պարզ ու բարի հայեր կը բնակուին» (1912, թիվ 9, էջ 15):

Ավելացնենք, որ Չիֆթե Սարաֆը միջավայրի նկարագիրը կարևորում է ոչ միայն գավառական, այլև մեծ քաղաքի մարդկանց ճանաչելու իմաստով. «Պոլսական տեսարաններ» խորագրով ակնարկներում նա վերականգնում է Կ.Պոլսի մեծ շուկան՝ բեզեստենը, երբեմն անցնում ուղղակի նկարագրությունների՝ մատնելով իր ռոմանտիկական տրամադրությունները (1912, թիվ 4, էջ 6-11, 1914, թիվ 5, էջ 12-14):

Եթե ամսագիրը գրականությունը կենսական ճշմարտություններով հարստացնելու միջոցներից մեկը որոնում էր գավառահայ իրականության

⁶ Տե՛ս Մնացականյան Լ., Հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, Ե., 2007, էջ 11-12:

գեղարվեստական պատկերման մեջ, ապա արևելահայ գրողների երկերում տեսնում էր դրա իրականացման օրինակները: Այս հարցում համամիտ են ամսագրի գրեթե բոլոր գրաքննադատները: Անգամ առավելությունը գրականության մեջ վերապահելով ձևին և չափազանց ընդգծելով այս մոտեցումը՝ Քյուֆե-ճյանը անվերապահորեն խոստովանում էր արևելահայ գրականության մեջ հայ կյանքի ճշմարտությունների լիարժեք արտացոլումը: Ջ. Կարապոն հատկանշական դիտողություններ էր անում Գր. Մալ-խասին նրա «Շիրուանգատ է եւ իր երկը» գրքին նվիրված գրախոսականում: Արևմտահայ գրականությանը, նշում էր նա, ի տարբերություն արևելահայկականի, հատուկ են այնպիսի պակասներ, ինչպիսիք են կյանքի ճշմարտապատում պատկերումը, ընտանեկան ու հասարակական հարաբերությունների ցուցադրումը (1911, թիվ 3, էջ 1-4):

Անկասկած, Նալբանդյանի, Նազարյանցի, Թումանյանի, Իսահակյանի, Ահարոնյանի և արևելահայ գրական այլ դեմքերի վերահամումով «Հայ գրականությունը» հաջողությամբ փորձում էր ոչ միայն կենսական նոր հուն տալու արևմտահայ արձակին, այլև շարունակում էր ազգի երկու խոշոր հատվածների գրական ու մշակութային մերձեցման համագգային նշանակության գործը: Հետևելով այս ուղեգծին՝ «Հայ գրականությունը» ուշագրավ գնահատումներ է արել նաև Դ. Աղայանի, Գ. Սունդուկյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Հովհ. Թումանյանի, Գր. Արծրունու և այլոց գործերի մասին, տպագրել Վ. Փափագյանի, Ավ. Իսահակյանի, Շ. Կուրդիյանի և արևելահայ այլ գրողների երկերից: Ամսագիրը հետևում էր ժամանակի ռուս գրականության զարգացումներին և գրական իրականությանը՝ դարձյալ նկատի առնելով, որ արևելահայ գրականությունը արդիական բարերար ազդեցություն է կրում ռուս գրականությունից: Այս տեսակետից հետաքրքիր է Վ. Փափագյանի «Հին արժեքները» հոդվածը (1914, թիվ 5, էջ 8-11), որտեղ հեղինակը գնահատում է Մ. Գորկու և ռուս նորագույն գրողների բանավեճը՝ շոշափելով նաև ռուսական թատերական իրականության խնդիրները: Նեմիրովիչ-Դանչենկոն, ինչպես հայտնում է Փափագյանը, «ռուսական ամենալավ թատրոնում բեմադրել է Դոստոևսկու «Դները», ծայրահեղ ծաղրանքով ու անարդար վիրավորանքներով լի մի թատերախաղ՝ ազատության և հեղափոխության դեմ կերտված» (ն. տ., էջ 9): Վ. Փափագյանը չի թաքցնում իր ակնածանքը Մ. Գորկու հանդեպ, երբ պաշտպանում է վերջինիս բողոքը՝ Դոստոևսկու պիեսը բեմադրելու դեմ: Այս առթիվ, հարում է նա, Գորկուն քննադատել էին զանազան գրողներ՝ նրան մեղադրելով որպես հետամնաց մեկի, որը չի ըմբռնում գեղարվեստի էությունը և արտահայտում է իր «բռնակալական ձգտումները»:

Տպագրելով այս հոդվածը, ամսագիրը մի կողմից իր ընթերցողին էր ծանոթացնում ռուս գրական իրողություններին և ընթացիկ հարցադրումներին, և մյուս կողմից՝ իր համամտությունն էր հայտնում արևելահայ գրողին, հատկապես նրա այն մտքին, որ հայ գրականությունը, ինչպես և ժամանակի ռուս գրականությունը ապրում է «հոգեկան աղքատության մի շրջան», տեսակետ, որ հայտնել էր Գորկին ռուս

գրականության վերաբերյալ: Ի դեպ, սա այն կարծիքն էր նաև, որ սիմվոլիզմի և սյուրռեալիստական գրականության առատ տարատեսակությունների մասին հայտնում էին և՛ Զ. Գազազյանը, և՛ Ս. Պարթևյանը, և՛ Արտ. Հարությունյանը: Այդ գրականությունը նկատի ուներ վերջինս, երբ գրում էր, թե «գոեհիկ ջլթիկ, ողորմելի կամ տափակ արժեքներ կան, որոնց վայրագ ու կատաղի ուժգնությամբ փարած է մարդկությունը» (1911, թիվ 3, 25):

«Հայ գրականության» էջերում տպագրվել են ժամանակի արևմտահայ գրականության գրեթե բոլոր ճանաչված արձակագիրներն ու բանաստեղծները՝ Դ. Վարուժանը, Զ. Եսայանը, Միամանթոն, Վ. Թեքեյանը, Ռ. Սևակը, Հ. Ալիփարը, Հ. Մառքը և ուրիշներ: Նրանց աշխատակցությունը պատիվ կրեբեր հայկական ամեն մի հեղինակավոր հրատարակության: Ամսագրի գրական նյութերն առանձնանում են ոչ միայն ձևի, այլև գաղափարական պատկերացումների բազմազանությամբ, եվրոպական բանաստեղծական նորագույն ուղղություններին հետևող, բայց և 1880-1890-ական թթ. գրական ռեալիստական ավանդույթները զգալիորեն նախընտրող մտայնությամբ: Գեղարվեստական արձակը՝ նորավեպը, պատմվածքը, էսսեն, ուղեգրական և դիմանկարային ակնարկը, արձակ և չափածո բանաստեղծական գործերը կրում էին իրենց տաղանդավոր հեղինակների անհատականության կնիքը՝ բոլոր դեպքերում արտահայտելով օսմանյան հեղձուցիչ իրականության մեջ հայ գրականության առկա կացությունը, նրա որոնումները հայրենասիրության, մարդասիրության բարոյական բարձր արժեքների սեփական պատկերային ու մտավոր համակարգը ստեղծելու ճանապարհին: Դ. Վարուժանը, որի ստեղծագործությունը ևս □գրականության զարգացման կենսական խնդիրներ էր առաջադրում⁷, համարձակ շեշտեր էր մտցնում հայ ավանդական ուղեգրության մեջ՝ հատկապես ընդգծելով բռնությանը դիմակայող ուժի գեղեցկությունը: Կորֆու կղզում, գրում է նա, «Իսլամը ... մզկիթ չէ կառուցած բնաւ, գորֆուցիին հոգին խրոխտ է եւ ստրկացում չի ճանչնար» («Դրուագ մը ճամբորդի հին հուշերէս») (1911, թիվ 2, էջ 11-13):

Ամսագիրը 1912 թ. թվահամարներում տպագրեց Դ. Վարուժանի «Կղեւպատրա», «Սպասում», և «Դարձ» բանաստեղծությունները՝ գրված նրան հատուկ էպիկական թափով և այն հարստացնող մեղմ քնարականությամբ: Միամանթոն նույն ժամանակ այստեղ տպագրել է իր «Թաղման առավոտ մը» բանաստեղծությունը՝ կոտորածների դժնի պատկերներով և «անիրավիւմ Արարատի» վիթխարի չափերին համապատասխան ուրվագծելով հոգևոր մնայուն արժեքներ ստեղծած ժողովրդի խորունկ ողբերգությունը: Ռ. Սևակի բանաստեղծությունները (1911 թ. թվահամարներում) հազեցած են քնարականությամբ, սիրո դրամայից ծնվող նուրբ և ինքնատիպ ապրումներով, երբեմն՝ կարոտի էլեգիական վերհուշումներով («Մենեք ինձ

⁷ Մնացականյան Լ., Քսաներորդ դարասկզբի արևմտահայ գրական քննադատությունը, Ե., 1990, էջ 15:

համար», «Կարապի երգը», «Յնծուն մահը» և այլն): Ռոմանտիկական զգացումներով են շնչում ամսագրում տպագրված Ջ. Եսայանի արձակ գործերը («Յասմինները», «Աստուածային ժպիտը») իրենց նուրբ և թրթռուն տրամադրություններով գրեթե սպիտակ բանաստեղծություն են հիշեցնում, մինչդեռ նորավեպերում («Իտեալը», «Վարժապետը» և այլն) հեղինակը նախապատվությունը տալիս է իրական կյանքի պատկերներին: Ջ. Եսայանը իր գործերում երևակում է կնոջ հոգևոր նրբության, իրականությունը յուրովի ընկալելու և դրա հանդեպ դրսևորած վերաբերմունքի ինքնատիպ կարողությունները: Հեղինակի մյուս արձակ գործերը առավել քան ռեալիստական ուղղվածություն ունեն և պատկերում են համիդյան բռնապետության ժամանակների բարքերի անկումը, ինչպես և բալկանյան պատերազմների մեջ խրված թուրք կառավարողների պատճառած չարիքներն իր իսկ թուրք ժողովրդին:

Ինչպես միշտ, իր երգիծական գործերով ամսագրում հաճախակի հանդես է եկել երգիծաբան Հ. Ալփիարը: Ալփիարը գրում է երգիծական քրոնիկ հիշեցնող ժանրով, որոնք կարելի է նաև ֆելիետոն համարել, երգիծական պատմվածքներ, երգիծական մեծ ու փոքր պատումներ և այլն: Նրա գրիչը, սակայն, հավասար ուժգնությամբ չի տիրապետում երգիծական արվեստին, հաջող և դիպուկ ծաղրով պատկերված նրա հերոսների ու իրադրությունների կողքին ոչ քիչ դեպքերում կարելի է հանդիպել ինքնանպատակ և գրեթե ոչ ընկալելի հումորի, որի գործողության շառավիղները դուրս չեն գալիս մտավորական խավերի նեղիկ շրջանակներից: Իր չափի զգացումը հաղթահարող անհարկիորեն առատ ֆրանսաբանությունները (դարձվածներ, բառերի քմահաճ կիրառություններ և այլն), կարծեք, հայտնում են, որ երգիծաբանը գրում է զուտ «գրական մարդոց» համար, որոնց միայն կարող է հասկանալի լինել չափազանց նրբացած և գրեթե աներևույթ դարձած հումորը: Այսուհանդերձ, Ալփիարը կարողանում է խոցել միջավայրի և բարքերի ճշմարտությունը, երևույթի ձևախեղումը վերագրել հենց մարդու ներաշխարհի ձևախեղմանը, որ, փաստորեն, ի հայտ է բերում ժամանակակից մարդու արատներն ու թերությունները: Ալփիարը գրում է նաև երգիծական դիմանկարի ժանրով՝ ավելի կամ պակաս հաջողությամբ:

Իր գրաքննադատական հմտալի հոդվածներից բացի, «Հայ գրականության» մեջ գեղարվեստական գործեր է տպագրել նրա խմբագիր Ջ. Գազազյանը: Գազազյանի առաջին նորավեպերում առկա է նրա հակումը դեպի սենտիմենտալիզմը, այնուհետև դեկադանսը և միստիկական պատկերներից ծնվող բարոյախոսությունը («Ապրող սերը», «Ոգեբնակ բլուրը» և այլն) (1912, թիվ 3, էջ 30-35, թիվ 12, էջ 16-20): Սակայն իր հետագա, հատկապես 1913 թ. տպագրած գործերում Գազազյանը կանգնում է իրական և հաստատուն գետնի վրա, ստեղծում միջավայրի և անհատի ուշագրավ պատկերներ, որոնք շարժման մեջ են դրվում հետաքրքիր սյուժետային զարգացումների միջոցով («Թիթեռնիկը», «Ներումէն յետոյ», «Հասան չաուշ», «Ջաղացպանը» և այլն):

«Հայ գրականության» էջերում տեղ են գտել նաև նոր սերնդի բանաստեղծները, որոնց տրամադրություններում տիրապետում են մռայլ

տոնայնությունը և բանաստեղծական ձևի գերակայությունը (Հ. Ճ. Միրունի, Է. Գոլանձյան, Ե. Մալեգյան, Հ. Նազարյանց և այլք): Այս ստեղծագործողների վրա ակնհայտորեն զգալի է արևմտյան գրական արդիական ուղղությունների ազդեցությունը: Նրանք պարբերականի գրական արժեքը բարձրացնում են այն անխուսափելի իրողությամբ, որ արտահայտում են գրական նոր սերնդի զգացումներն ու տազնապները ցեղասպանությանը ընդհուպ նախորդող արևմտահայ իրականության մեջ:

Ամսագիրը տպագրել է բազմաթիվ թարգմանական երկեր՝ հիմնականում ֆրանսիական և իտալական գրականությունից: Հարկ եղած դեպքում թարգմանիչները կամ այլ հեղինակներ հակիրճ տեղեկություններ են տալիս այս կամ այն եվրոպական գրողի մասին և բնութագրում նրա ստեղծագործությունը: Այս կերպ Ջ. Գազազյանը ֆրանսիացի բանաստեղծ Պ. Քիյարի մահվան առթիվ գրած հոդվածում վերհանել է նրա նուրբ արվեստը և գրական առողջ կեցվածքը՝ հատկապես առանձնացնելով նրա հայասիրությունն ու մարդասիրությունը (1912, թիվ 9, էջ 1-3): 1912 թ. Ա. Չոպանյանը ընթերցողին է ներկայացրել ֆրանսիացի հեղինակ Պ. Ֆորի պոեզիան՝ ժամանակի ֆրանսիական գրականության համապատկերում, ապա և նրա բանաստեղծությունները՝ իր թարգմանությամբ: Ֆրանսիական հնագույն ժանրի արդիական դրսևորումներն է վերլուծել փաստաբան և գրող Ն. Ներսեսյանը՝ Գ. լը Բոնի աֆորիզմների (պատգամանի) օրինակով և դրանց թարգմանությամբ (1913 թ. համարներում): Է. Գոլանձյանը վերլուծել է Ժ. դը Ներվալի, Է. Ռենանի և Մ. Ռոլինայի ստեղծագործությունները, իսկ Հ. Նազարյանցը՝ իտալացի բանաստեղծ Լ. Ալտոմարեի պոեզիան: Ջ. Գառապոն ծանոթություններ է տվել բուլղարական գրականության մասին՝ տպագրելով իր թարգմանած՝ Ա. Կոնստանտինովի «Ժուժկալութեան ընկերությունը» պատմվածքը: Իր «Թերթոն» բաժնում ամսագիրը տպագրեց Հ. Սերադի «Հռոմի յաղթանակը» վեպը, Վոլտերի, Լըկոնտ դը Լիլի, Միլվուայի, Ս. Պրյուդոմի, Գ. դ'Անունցիոյի, Կ. Համսունի և այլոց գործերի թարգմանությունները: Իր թարգմանական գրականության հարուստ ցանկով Ջ. Գազազյանը վարում էր գրական որոշակի քաղաքականություն՝ հետամտելով ընդլայնելու ազգային գրականության շփումները եվրոպական հին ու նոր գրական արժեքների հետ:

Իր գրական ուղղվածության բերումով «Հայ գրականությունը» քիչ է անդրադարձել Ջմյուռնիայի հայ հանրության մշակութային կյանքի իրողություններին: Այս տեսակետից բացառություն է Մ. Նուպարյանի «Իզմիրի հայ տպագրութեան պատմությունը» հետաքրքիր հոդվածը: Թեև հեղինակը զմյուռնահայ գաղթօջախի վաղ անցյալի պատմության որոշ դրվագներում թույլ է տվել ինչ-ինչ փաստական անճշտություններ, սակայն շատ արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս հատկապես XIX դ. 2-րդ կեսի զմյուռնահայ գրական և մշակութային իրականության մասին: Մակայն ինքը՝ «Հայ գրականությունը», որպես գրական ամսագիր, վկայում էր, որ զմյուռնահայ գրական միտքը իր գոյության վերջին տասնամյակին իսկ

հանդես էր գալիս իբրև առաջավոր ուժերից մեկը հայ գրական անդամատանով:

“АРМЯНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА” (1911-1914 гг.)

ХАРАТЯН А. А.

Резюме

Издававшийся в 1911-1914 гг. в Смирне журнал “Армянская литература”, редактором которого был З. Газазян, являлся одним из передовых периодических изданий в западноармянской действительности.

На страницах журнала публиковались произведения армянских и европейских писателей, литературно-критические статьи, материалы по эстетике. В журнале рассматривались вопросы, связанные с этапами развития национальной литературы, касающиеся творчества Х. Абовяна, А. Исаакяна, П. Дуряна, М. Мецаренца, Е. Темирчипашяна, Д. Варужана.

Журнал свидетельствовал о высоком уровне развития армянской литературно-критической мысли Смирны.

“ARMENIAN LITERATURE” (1911-1914)

A. KHARATYAN

Abstract

The magazine “Armenian literature” edited by Z. Gazazyan and published in the 1911-1914 in Smyrna was one of the leading periodical publications of the Western Armenian reality. The magazine published the works by Armenian and European writers, literary criticism, and papers on aesthetics.

The magazine addressed the issues related to the stages of development in the national literature, the works by Kh. Abovyan, A. Isahakyan, P. Duryan, M. Metsarents, E. Temirchipashyan, D. Varujan.

The magazine demonstrated a high level of the development of Armenian literary-critical thought in Smyrna.